

[verschenen in *Filosofie & Praktijk*, 30(5), 34-46.]

Jan Bransen

Beschaving zonder fatsoen

1. Vijf scenario's

Beschouw de volgende drie scenario's:

NUMMERTJESMACHINE – Het eerste dat je ziet bij binnenkomst van het gemeentehuis is een bord waarop staat dat je een nummertje moet trekken uit de nummertjesmachine, dat je vervolgens geacht wordt te wachten achter de streep die duidelijk op de grond aangegeven staat tot jouw nummer verschijnt op de grote *display* waar ook aangegeven zal worden bij welk loket je je kunt vervoegen. Het bord bevat tenslotte nog een algemene moraliserende opmerking waarin iedereen opgeroepen wordt zich fatsoenlijk te gedragen, zich te houden aan de regels en aanwijzingen van bevoegde medewerkers op te volgen.

BANKEMPLOYÉ – Bij binnenkomst van het bankfiliaal wordt je hartelijk begroet door een gastheer die je uitlegt hoe een en ander geregeld is, die je vraagt waarvoor je komt, je een stoel wijst waarop je even kunt wachten en die je op het hart drukt dat hij er voor zal zorgen dat je zo snel mogelijk bij het juiste loket geholpen zal worden. Tussendoor begroet hij een andere bezoeker die vrijwel gelijktijdig met jou binnenkomt ook even hartelijk en vraagt hem vriendelijk een ogenblik te wachten.

ANS EN HARRY – Bij binnenkomst van de slagerij op de hoek zie je dat je tegelijkertijd met Harry, je beste vriend, aangekomen bent. Er ontspint zich direct een geanimeerd gesprek en Harry maakt op joviale manier duidelijk dat jij natuurlijk zo dadelijk het eerst aan de beurt bent. Er komt een derde persoon binnen. Het is Ans, jouw buurvrouw, die gezellig even meepraat maar erg weinig tijd heeft en daarom van jou wel voor mag gaan.

Stel dat je bovenstaande scenario's even beschouwt als paradigmatische scenario's voor mensen die een openbare ruimte betreden waarin ze met potentieel anonieme anderen te maken krijgen. Behalve deze drie zijn er dan nog twee andere scenario's veel waarschijnlijker, scenario's waarin je niet zo omstandig bij de hand genomen wordt en er een groot beroep gedaan wordt op je sociale en morele vaardigheden:

KASSA – Je staat bij de supermarkt in de rij voor de kassa. Zodra de klant voor je het balkje op de band heeft gelegd, haal je je boodschappen uit je karretje, deponeert ze op de band, legt als al je spullen op de band liggen ter afsluiting ook een balkje neer en wacht tot je aan de beurt bent. Het kratje bier laat je achterop je karretje staan. Daar haal je één flesje uit zodat de caissière het kan scannen. Je zegt erbij dat je een heel kratje hebt, beantwoordt vervolgens de vragen over de zegeltjes, de acties, de kassabon en wenst tenslotte de caissière ook nog een prettige dag.

TWEEDE WACHTRIJ – Je komt vrijwel gelijktijdig met een ander het postkantoor binnen. Er zijn twee loketten, allebei bezet, maar verder geen wachtende mensen. Je aarzelt een moment en vraagt je af of je samen met de ander een rij zal vormen om te wachten op het eerste vrije loket. Je overweegt even het voor de hand liggende alternatief: dat je ieder een loket kiest om op te wachten. De ander aarzelt eveneens. Precies op dat

moment komt er een derde persoon binnen, die de situatie voortvarend inschat en aanneemt dat jullie samen voor het linkerloket wachten. Hij maakt op ondubbelzinnige wijze duidelijk dat hij een nieuwe rij vormt voor het rechterloket.

2. De situatie definiëren

Anders dan in de eerste vier scenario's ontbreekt het in het laatste scenario – in de terminologie van Ervin Goffman¹ – aan een heldere en gelegitimeerde *definitie van de situatie*. Zo'n definitie reguleert het gedrag dat iemand in de desbetreffende situatie kan vertonen. Zo'n definitie perkt de vrijheidsgraden aanzienlijk in maar biedt mensen, als het ware in ruil daarvoor, een grote kans op een geslaagde en efficiënte interactie. De vanzelfsprekendheid van het *script* dat je iedere keer weer langs de kassa bij de supermarkt helpt, heeft een grote ontlastende functie, hoe stupide al die vragen aan het eind ook zijn over acties, bonuspunten, spaarzegels, de kassabon, enzovoort. Een voorhanden definitie van een situatie voorkomt dat er een noemenswaardig beroep gedaan moet worden op je in principe altijd beperkte en gemakkelijk overvraagde cognitieve bronnen.

Hedendaagse samenlevingen, die gekenmerkt worden door veel mobiliteit en een grote variatie in leefstijlen en omgangsvormen, hebben belang bij het verkleinen van het aantal situaties dat lijkt op TWEDE WACHTRIJ, situaties waarin het ontbreekt aan een ondubbelzinnige en gelegitimeerde definitie. Herman van Gunsteren heeft deze problematiek al in 1992 in opdracht van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid helder aan de orde gesteld als dé taak voor burgers die in de republiek zowel geregeerd worden als moeten regeren. Van Gunsteren spreekt over “het

organiseren van pluraliteit” en daarmee bedoelt hij het construeren en bewerken van de hinderlijke maar ook verrassende verschillen tussen mensen die met elkaar te maken hebben, zodanig dat chaos en onvrede vermeden kan worden.²

De scenario's die ik in de vorige paragraaf beschreven heb, bieden een variëteit aan strategieën om pluraliteit te organiseren. De eerste twee denkbare strategieën zijn gericht op het versterken van de eenduidigheid van de situatie. Het zijn strategieën die pluraliteit proberen te elimineren door homogeniteit te creëren. De boodschap aan het bevoegd gezag luidt hier: zorg voor zo veel mogelijk situaties die lijken op NUMMERTJESMACHINE of BANKEMPLOYÉ. Het bevoegd gezag kan er bijvoorbeeld enerzijds voor zorgen dat de publieke ruimte zo ingericht wordt dat het voor nieuwkomers zo goed als onmogelijk is vergissingen te maken in de interpretatie van wat er van hen verwacht wordt. Of anderzijds kan het bevoegd gezag voorzien in zoveel *officials* dat nieuwkomers zich eenvoudig kunnen laten leiden. Beide strategieën worden tegenwoordig veelvuldig in Nederland ingezet om in de publieke ruimte homogeniteit te garanderen, zodanig dat de expliciete noodzaak voor burgers om zelf hun pluraliteit te organiseren kleiner wordt.

Er zullen bijvoorbeeld niet veel landen zijn waar je zoveel regelgeving aantreft in de inrichting van de publieke ruimte. Kleine stukjes braakliggende berm worden tegenwoordig aangeduid als “hondenuitlaatstrook”, en met een beetje pech word je als hondenbezitter ook nog geconfronteerd met een tweede bordje: “er geldt een opruimplicht”. De toegestane bewegingen op kruispunten zijn overal in het land met strepen uitgetekend. Vóór de kruising wordt je middels bordjes geïnformeerd over de vakverdeling en op meerbaanswegen wordt ook de scherpte van de bocht die je nemen moet aangegeven, zodat je voorbij de kruising netjes aankomt in de juiste rijstrook. Dat gaat eindeloos door. Of het nu om wachtruimtes bij de dokter gaat, de *lounge* van de

schouwburg, of de rij bij de vleeswaren, de inrichting laat zo weinig mogelijk afhangen van de spontane sociale vaardigheden van de bezoeker.

Ook bevoegde functionarissen treffen we overal aan. Denk aan de hostess in een restaurant in een toeristisch gebied, of aan de parkeerwachten bij grote evenementen. Maar ook achter de schermen treffen we *officials* aan. Denk bijvoorbeeld aan de passiviteit die van ons verwacht wordt bij een alarmoefening. We hoeven het gebouw niet zelf snel te kunnen verlaten, maar worden geacht ons volgzzaam op te stellen. Wij laten ons evacueren door *officials* die weten waar ze mee bezig zijn.

Behalve strategieën die gericht zijn op het versterken van de expliciet gelegitimeerde eenduidigheid van de situatie, zijn er ook diverse strategieën gericht op het versterken van de sociale, civiele en morele homogeniteit van de burgerij. Deze strategieën richten zich met name op de nieuwkomers. Naast de van oudsher vanzelfsprekende *opvoeding* die bestemd is voor natuurlijke nieuwkomers, onze kinderen, die gesocialiseerd moeten worden, kennen we de laatste jaren ook het zogenaamde *inburgeringstraject* bestemd voor culturele nieuwkomers, de migranten. De boodschap luidt hier: zorg voor zo veel mogelijk situaties die lijken op KASSA. De gelegitimeerde eenduidigheid van KASSA is niet gerealiseerd door een expliciet eenduidige inrichting van de omgeving, maar door een homogeniteit in de denk- en reactiepatronen van de burgers. Hoe groter de verzameling geautomatiseerde, vanzelfsprekend wederzijds gedeelde verwachtingen, hoe meer iedereen op ieder moment weet waar hij aan toe is en hoe minder situaties die lijken op TWEDE WACHTRIJ zullen ontstaan.

Ik sympathiseer met de grote argwaan die Van Gunsteren ten toon spreidt als we deze op homogeniteit gerichte opvoedingspraktijken beschouwen als een mogelijke oplossing voor de noodzaak voor burgers om hun pluraliteit te organiseren.³

Tegelijkertijd constateer ik echter ook dat het automatiseren van wederzijds afgestemde verwachtingen in psychologisch opzicht wel degelijk een groot maatschappelijk goed is dat veel onnodig geharrewar kan voorkomen.

Maar Van Gunsteren heeft gelijk dat er wel degelijk nog een derde strategie nodig is. Homogeniteit is immers de oplossing niet voor pluraliteit. Als pluraliteit een gegeven is, precies dan is het de taak voor de burgers om deze pluraliteit te organiseren en precies dan ontbreekt de gehoopte homogeniteit. De cruciale derde strategie is gericht op het versterken van de civiele competenties van onze landgenoten. Wij moeten als burgers leren vaardig om te gaan met pluraliteit, met hinderlijke en verrassende verschillen, en dat is lang niet altijd makkelijk. Dat vraagt om bijzondere vaardigheden, oordeelkundigheid vooral, schrijft Van Gunsteren, en verder 'civility' (dat hij onvertaald laat), het vermogen om *in* het handelen reflectief te zijn, burgerloyaliteit, het vermogen te handelen vanuit een gehechtheid aan de republiek alsof het je thuis is, en ten slotte het vermogen opnieuw, vanuit een ongebruikelijk kader, naar situaties te kunnen kijken.⁴

We zijn inmiddels zeventien jaar verder. Ik ben niet vertrouwd met de politieke winden die er binnen de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid allemaal hebben gewaaid, maar ik heb wel geconstateerd dat er in 2004 in opdracht van de WRR een verkenning is verschenen die expliciet ingaat op wat ik de derde strategie noem, de strategie die gericht is op het ontwikkelen van de civiele competentie van onze landgenoten. De door Gabriël van den Brink geschreven *Schets van een beschavingsoffensief* is echter heel anders van toon dan Van Gunsterens studie.⁵ Ik zal de politisering die ongetwijfeld schuil gaat achter het feit dat er in Van den Brinks verkenning niet éénmaal verwezen wordt naar het werk van Herman van Gunsteren zo

goed mogelijk negeren. Ik zal de onuitgesproken controverse zo autonoom mogelijk presenteren in termen van de vijf scenario's die ik in de vorige paragraaf beschreven heb. Daarbij concentreer ik me vooral op de wijze waarop TWEEDE WACHTRIJ geïnterpreteerd moet worden.

Denkend vanuit het beschavingsoffensief is het probleem met TWEEDE WACHTRIJ niet zo zeer gelegen in het feit dat de eerste twee bezoekers van het postkantoor onthand zijn omdat niet expliciet genoeg duidelijk is wat er van hen verwacht wordt. Het probleem ontstaat pas doordat de derde bezoeker van deze onduidelijkheid profiteert door de situatie te definiëren in termen van zijn eigenbelang.⁶ Als deze derde bezoeker – net als de eerste twee – fatsoenlijk was geweest, dan had hij zich onthouden van het definiëren van de situatie in zijn eigen voordeel, dan had hij de situatie sowieso niet *gedefinieerd* maar had hij de normatieve verwachtingen die in de situatie *gegeven* zijn correct begrepen en gerespecteerd. Deze derde bezoeker had, als hij fatsoenlijk was geweest, zijn plaats geweten en slechts zijn eigen deel van de publieke ruimte in beslag genomen.

Situaties die lijken op TWEEDE WACHTRIJ impliceren een maatschappelijk risico, aldus deze interpretatie, omdat ze ruimte bieden aan het onbeschaafde gedrag van *hufters* – de arrogante, intimiderende en agressieve personen die zonder enige gêne de publieke ruimte helemaal vullen en totaal geen aandacht hebben voor de aanspraak die anderen zouden kunnen maken op hun deel van de publieke ruimte. Voorstanders van het beschavingsoffensief hebben niet het idee dat TWEEDE WACHTRIJ voor problemen zorgt doordat het daarin ontbreekt aan een ondubbelzinnige en gelegitimeerde definitie van de situatie, maar doordat er te veel hufters zijn, personen die het fatsoen niet hebben om zichzelf te beheersen in situaties die om zelfbeheersing vragen.

Ik zal in dit artikel een heel andere interpretatie van TWEEDE WACHTRIJ verdedigen. Ik zal betogen dat situaties als TWEEDE WACHTRIJ voor problemen zorgen doordat burgers zich in Nederland geen raad weten met één van hun twee taken: *regeren*. De institutioneel georganiseerde tweedeling tussen 'regeren' en 'geregeerd worden' is voor ons zo vanzelfsprekend gekoppeld aan het politieke discours van de overheid dat wij ons totaal niet meer kunnen realiseren dat regeren eigenlijk vooral en simpelweg een kwestie is van *de situatie definiëren*, en omgekeerd. Wij denken dat politici regeren en dat burgers geregeerd worden. En ons besef van het republikeinse gegeven dat de burgers niet alleen geregeerd worden maar ook zelf regeren, beperkt zich tot de overtuiging dat iedere burger een politicus kan worden en dat alle politici ook steeds nog burgers zijn. Ondanks Van Gunsterens analyses en de vage echo uit de zeventiger jaren dat het persoonlijke politiek is, is het besef dat *regeren en geregeerd worden* een alledaags spel is dat overal gespeeld wordt waar mensen pluraliteit organiseren ons totaal vreemd. En als het aan de aanhangers van het beschavingsoffensief ligt, dan blijft dit besef ons totaal vreemd. Daarmee lopen we, zo zal ik betogen, het risico dat we een prachtige kans op beschaving over het hoofd zien, de beschaving die het moet hebben van sympathie, niet van fatsoen.⁷

3. Fatsoen

Wat zijn nu eigenlijk civiele competenties? Dat hangt er op de eerste plaats een beetje van af of je de nadruk legt op 'regeren' of op 'geregeerd worden'. En het hangt er vervolgens ook een beetje van af of je het heil van die competenties ziet in de homogeniteit die (als het ware op een hoger niveau) gegarandeerd wordt doordat iedereen dezelfde competenties heeft, of het heil ziet in de resultaten die verwacht

mogen worden van competente burgers: dat ze pluraliteit zullen kunnen *organiseren*.

Laat ik dit toelichten.

Stel dat je er van uit gaat dat regeren echt en alleen maar een taak is voor politici, volksvertegenwoordigers die hun werk doen in een specifiek daarvoor ingerichte maatschappelijke niche. Dan ligt het voor de hand te denken dat burgers – in hun hoedanigheid van burger – niet met regeren bezig zijn, maar met *geregeerd worden*. Dit is de fundamentele vooronderstelling die ten grondslag ligt aan het beschavingsoffensief zoals Van den Brink zich dat voorstelt.⁸ Burgers zijn eerst en vooral onderdanen. Civiele competenties zijn dan die vaardigheden die burgers als onderdanen in het leven van alledag nodig hebben. Burgers moeten geregeerd kunnen worden. Ze moeten kunnen luisteren, ze moeten het bevoegd gezag als zodanig kunnen herkennen en gehoorzamen, ze moeten de regels en wetten kennen, en de redelijkheid en rechtvaardigheid van die regels en wetten kunnen inzien, of, in ieder geval, accepteren. Burgerschap, ook als het neerkomt op een voorbeeldig onderdaan zijn, stelt flinke eisen aan de mensen.

De inbreng van burgers die geregeerd kunnen worden is vervolgens een inbreng die door een zekere homogeniteit gekenmerkt wordt. Het is in dit verband veelzeggend dat Van den Brink het proces waarin burgers hun competenties verwerven “normalisatie” noemt.⁹ Voor het resultaat van dit normalisatieproces hebben we een woord: fatsoen. Competente burgers zijn fatsoenlijk. Competente burgers zullen in TWEEDE WACHTRIJ gekenmerkt worden door een beleefde, bescheiden opstelling. Ze zullen zich realiseren dat er ook in deze situatie een voorgegeven, gelegitimeerde definitie werkzaam moet zijn, een definitie die zij zo op het eerste gezicht vooralsnog niet helder in de peiling hebben en juist dit gebrek aan inzicht hunnerzijds zorgt voor de bescheidenheid in hun opstelling. Fatsoenlijke burgers schakelen een tandje terug in situaties als TWEEDE WACHTRIJ. Ze zorgen er voor dat ze niet op een groter deel van de

publieke ruimte aanspraak maken dan waar ze minimaal recht op hebben. Fatsoenlijke burgers zullen zich, zelfs als hun haast van levensbelang is, niet als een bumperklever gedragen, omdat ze zullen beseffen dat ze niet op meer meters van de linkerrijstrook aanspraak kunnen maken dan de auto waar ze achter rijden. En een fatsoenlijke burger zal zijn overtuiging dat het onbehoorlijk is de hand van een vrouw te schudden in geval van een dreigend meningsverschil niet opdringen, omdat hij zal beseffen dat zijn mening niet meer geldingskracht heeft dan de overtuiging van de vrouw dat het onbehoorlijk is de uitgestoken hand van een ander mens te weigeren. Als je fatsoenlijk bent, dan beseef je dat *jouw* definitie van de situatie als zodanig geen geldingskracht heeft. Het is niet aan jou, als fatsoenlijk mens, om situaties te definiëren. Een fatsoenlijk mens wordt geregeerd; hij volgt de aanwijzingen die voortvloeien uit de gelegitimeerde definities van de situaties waarin hij verzeild raakt.

Competente, fatsoenlijke burgers kunnen en mogen (of misschien zelfs wel: moeten) zich overigens in bepaalde omstandigheden wel bemoeien met de definitie van de situatie. Burgers kunnen zich, ook in het leven van alledag, namelijk opstellen als vertegenwoordigers van het bevoegd gezag. Fatsoenlijke burgers kunnen en mogen *correctief* interveniëren. Als er sprake is van een heldere, officiële, gelegitimeerde definitie van de situatie *en* als iemand zich niet aan die definitie houdt maar, om het zo te zeggen, met een eigen definitie werkt, dan is iedere burger bevoegd de ander te herinneren aan de gelegitimeerde definitie.¹⁰

Bushokjes zijn bijvoorbeeld bedoeld om beschut voor weer en wind op de bus te kunnen wachten. Ze staan er niet om te bekladden of te vernielen. Als je een stel opgeschoten lummels een bushokje ziet slopen, dan ben je als burger bevoegd – om het eens deftig te zeggen – deze hufters te wijzen op de officiële, gelegitimeerde definitie van de situatie. Je hebt daar natuurlijk wel wat moed en weerbaarheid voor nodig, maar je

kunt je in zulke situaties als burger gedekt weten door de bevolking namens wie je spreekt. Je kunt deze hufters zelfs herinneren aan het feit dat ook zij burgers zijn en dat ook zij dus deze gelegitimeerde definitie van een bushokje in feite onderschrijven. Het is ook hun definitie! Als je het helemaal bont zou willen maken zou je ze zelfs op paternalistische wijze kunnen uitleggen dat je ze namens henzelf op hun eigen gedrag aanspreekt. (En daarna wel hard wegrennen, natuurlijk ;-).)

Concluderend kunnen we stellen dat TWEEDE WACHTRIJ volgens de verdedigers van het beschavingsoffensief alleen maar tot problemen leidt omdat het de derde bezoeker ontbreekt aan fatsoen. Was hij ook fatsoenlijk geweest, dan had hij zich net als de andere twee bezoekers bescheiden opgesteld en gezocht naar aanwijzingen die hem op het spoor hadden kunnen brengen van de voorgegeven, gelegitimeerde definitie van de situatie. Als hij zich niet door eigenbelang had laten leiden, maar zich terughoudend, bescheiden, *fatsoenlijk* had opgesteld, dan was er in TWEEDE WACHTRIJ helemaal niets misgegaan.

Ik maak mij zorgen over dit pleidooi voor fatsoen. Ik maak bezwaar tegen de centrale vooronderstelling van het beschavingsoffensief, namelijk dat burgers civiele competenties nodig hebben omdat ze eerst en vooral *onderdanen* zijn die *geregeerd moeten kunnen worden*. Tegenover deze vooronderstelling betoog ik dat burgers in de hedendaagse, sterk door pluriformiteit gekenmerkte samenleving juist civiele competenties nodig hebben omdat ze in ondergedetermineerde situaties als TWEEDE WACHTRIJ moeten kunnen voorzien in een werkbare definitie. Burgers moeten vandaag de dag, in de woorden van Van Gunsteren, *pluraliteit kunnen organiseren*. De competenties die ze nodig hebben sluiten eerder aan bij die andere taak van burgers, *regeren*, als we die taak tenminste niet eng opvatten als een officieel

geïstitutionaliseerde taak die uitgevoerd moet worden door volksvertegenwoordigers, maar als een lokale, alledaagse taak die steeds opnieuw uitgevoerd moet worden daar waar mensen met elkaar omgaan zonder dat ze ongecompliceerd terug kunnen vallen op vanzelfsprekend wederzijds gedeelde verwachtingen.

Een pleidooi voor fatsoen heeft een verlamdend effect in situaties waarin het ontbreekt aan een heldere, ondubbelzinnige, gelegitimeerde definitie. Omdat het een simpel feit van het alledaagse leven is dat er veel situaties zijn die niet helder en ondubbelzinnig gedefinieerd zijn, is fatsoen in tal van situaties niet zo productief. In onderbepaalde situaties als TWEDE WACHTRIJ is het (1) onduidelijk hoeveel handelingsruimte de aanwezigen hebben, (2) onduidelijk welke verwachtingen over en weer feitelijk gegeven zijn, (3) onduidelijk welke verwachtingen over en weer gerechtvaardigd zouden zijn, en in feite ook (4) onduidelijk hoe het gezag over de betrokkenen verdeeld is. Zelfs als ik een mogelijke opponent toegeef dat TWEDE WACHTRIJ vanuit het perspectief van een neutrale observator helemaal niet onderbepaald is, omdat de simpele regel 'wie eerst komt, die eerst maalt' hier geldt en het enige probleem is dat de betrokkenen van elkaar niet weten wie het eerst gekomen is, dan nog zijn er talrijke andere onderbepaalde situaties. Denk bijvoorbeeld aan gelegenheden waar mensen komen met een diverse sociale en culturele achtergrond. Recepties, vakantieparken, sportkantines, het strand, de foyer van de bioscoop, maar ook uiteindelijk minder anonieme omgevingen die gekenmerkt worden door een nieuw begin, zoals klaslokalen aan het begin van het schooljaar, eerste bijeenkomsten met potentieel nieuwe klanten, verhuizingen naar een nieuwbouwbuurt, enzovoort.

Als je het in dit soort situaties van fatsoen moet hebben, dan geeft dat je niet veel handvatten. Fatsoen staat namelijk haaks op persoonlijk initiatief. Fatsoen bepleit een terugtrekkende beweging, de terugkeer naar een minimale verzameling normen

waarvan aangenomen mag worden dat die algemeen gedeeld worden.¹¹ Het effect is behoudend, waar op zich niet zo veel mis mee is, maar vasthouden aan traditionele waarden is beslist contraproductief in nieuwe situaties waarin verschillende tradities bijeenkomen. Het ligt voor de hand hier te denken aan impasses die kunnen ontstaan in situaties waarin allochtonen en autochtonen elkaar ontmoeten. Maar de kwestie is van alle tijden en het mooiste voorbeeld dat ik ken, hoorde ik als kind van mijn buren.

Buurvrouw was opgegroeid in een gezin waarin het fatsoenlijk gevonden werd om bij het avondeten de schalen niet helemaal leeg te eten. Een zeker gevoel van welstand moest als het ware bevestigd worden door het gegeven dat er nog voedsel over was nadat iedereen voldoende had gegeten. Buurman daarentegen was opgegroeid in een gezin waarin het fatsoenlijk gevonden werd om een maaltijd die iemand anders voor je had klaargemaakt helemaal op te eten. Het was niet beleefd om een gift van een ander te weigeren. De eerste week van hun huwelijk gaf achteraf volop aanleiding tot hilarische verhalen. Buurvrouw kookte iedere dag meer; buurman at iedere dag meer. Fatsoen deed zijn werk niet, en het wachten was op de eerste die onfatsoenlijk durfde zijn en die expliciet zijn definitie van de situatie durfde te geven.

De fatsoenlijke raad altijd terug te vallen op impliciet voorgegeven, heldere en gelegitimeerde definities van de situatie, is ook in theoretische zin ondeugdelijk, omdat juist in zo'n terugtrekkende beweging mensen niet anders kunnen dan een beroep doen op hun eigen, persoonlijke achtergrondkennis. Mensen kunnen helemaal niet functioneren zonder hun definitie van de situatie in hun gedrag mee te nemen en voortdurend te bekrachtigen. Buurvrouw kon het gedrag van buurman aanvankelijk niet anders begrijpen dan als een impliciete kritiek op de geringe hoeveelheid eten die zij bereid had. Deze interpretatie van het gedrag van haar nieuwe echtgenoot was gebaseerd op haar definitie van de situatie en gaf haar een reden meer te koken.

Persoonlijke definities doen bijgevolg altijd hun intrede in iedere situatie, ook als de situatie een helder publiek karakter heeft.

Als die persoonlijke definities altijd meespelen, dan doen we er goed aan ze zo goed mogelijk te benutten. Ik zal in de volgende paragrafen betogen dat dat mogelijk is door ze in te zetten ter ondersteuning van de competentie die burgers wat mij betreft het hardst nodig hebben: *gastheerschap*.

4. Gastvrijheid

Als ik Marten Toonder was, dan zou ik nu opmerken dat de oplettende lezertjes zich natuurlijk al lang afgevraagd hebben wanneer ik eindelijk eens iets ga doen met het tot nu toe verzwegen scenario ANS EN HARRY. Welaan, dit lijkt me een goed moment. Bij de slager kom je je beste vriend en je buurvrouw tegen. Dit zijn geen anonieme anderen, maar verwanten die een naam hebben, personen die hun opwachting maken, zullen maken en gemaakt hebben in verschillende episodes van je leven. De persoonlijke relaties die je met Ans en Harry hebt, transformeren klaarblijkelijk de omstandigheden zodanig dat jullie je spontaan gelegitimeerd voelen de situatie naar jullie eigen hand te zetten. Harry neemt het initiatief. Hij neemt de verantwoordelijkheid op zich voor een alternatieve definitie van de situatie en dat inspireert jou hetzelfde te doen op het moment dat Ans haar opwachting maakt.

Er is geen sprake meer van een voorgegeven en daardoor gelegitimeerde definitie van de situatie. De regel 'wie eerst komt, die eerst maalt' wordt door jullie eigenhandig terzijde geschoven en vervangen door..., ja, door wat eigenlijk? Niet door een andere regel, maar door het spontane en lokale gezag van een gastheer die de verantwoordelijkheid voor het welslagen van de interactie op zich neemt. Er is in ANS EN

HARRY duidelijk sprake van wat Van Gunsteren een door de betrokkenen georganiseerde pluraliteit noemt.

Een paar aspecten wil ik benadrukken. Er is in ANS EN HARRY sprake van een ontmoeting tussen verwanten, niet tussen vreemden. Verwanten hebben een identiteit die niet alleen maar in hun eigen persoonlijke levensgeschiedenis gestalte krijgt, maar ook in *elkaars* persoonlijke levensgeschiedenis. Verwanten hebben al eens met elkaar te maken gehad. In onafhankelijk van elkaar bestaande biografiën van verwanten zal het woordje 'wij' hier en daar voorkomen en dan kan daarmee in die verschillende levensgeschiedenissen verwezen worden naar dezelfde groep mensen. Er hoeft daarbij geen diepe verbondenheid achter dat woordje 'wij' schuil te gaan. In een situatie als ANS EN HARRY zou dit zelfs beperkt kunnen blijven tot "Wij kopen ons vlees bij dezelfde slager", en ook zoiets kleins zou in een bepaalde context een significante verwantschap kunnen zijn.

Want stel, bijvoorbeeld, dat je in een verder lege bus stapt waarin de enige passagier die je ziet zitten een man is die je wel eens bij de slager ziet maar waarmee je verder eigenlijk nooit een gesprek gevoerd hebt. Ga je naast hem zitten, of niet? Wellicht antwoord je ontkennend als het de bus is die van jouw wijk naar de stad rijdt, maar stel dat je op vakantie bent in het buitenland en in Barcelona in deze verder lege bus gestapt bent, en daar zit een man die je verder nooit gesproken hebt, maar die je thuis in Nederland wel eens in de slagerij hebt zien staan. "Maar dát is toevallig!" De pointe van het voorbeeld zit hem wat mij betreft in het gegeven dat er identificatiemogelijkheden ontstaan doordat we op verschillende momenten in onze levensgeschiedenis te maken krijgen met *dezelfde ander*.

Dergelijke identificatiemogelijkheden zijn er niet als anderen alleen maar anonieme vreemden zijn. Mensen die slechts éénmaal, en dan ook nog eens naamloos, in

mijn levensgeschiedenis voorkomen, hebben eigenlijk helemaal geen identiteit. Ze vullen een formele plek in mijn levensverhaal, een plek die met coördinaten aangeduid kan worden die hun betekenis volledig ontlene aan mij. “Toen ik aankwam stonden er twee mensen bij de bushalte.” “Ik hield de deur open voor de vrouw die net na mij de winkel binnenkwam.” “De man achter het loket gaf mij het formulier dat ik moest ondertekenen.” Het is mogelijk dat de man achter het loket en de vrouw die net na mij de winkel binnenkwam in feite ook die twee mensen bij de bushalte waren toen ik daar aankwam, maar dat zal ik niet in mijn levensgeschiedenis kunnen opnemen als ik mijn medemensen geen eigen levensduur en identiteit geef, als ze alleen voor de duur van een specifiek scenario als anonieme, slechts formeel identificeerbare medeburgers hun opwachting in mijn levensgeschiedenis mogen maken.

Het ontbreken (of misschien beter: *veronachtzamen*) van deze persoonlijke identificatiemogelijkheden komt significant tot uiting in wat ik formeel gastheerschap noem. De gastheer in *BANKEMPLOYÉ* is een *professional*. Het is zijn beroep gastvrijheid te realiseren. Zoals elke vorm van gastvrijheid impliceert ook deze *formele* gastvrijheid een bepaalde asymmetrie. De verhouding tussen gast en gastheer is ongelijk: de gast geniet de gastvrijheid die de gastheer hem biedt. De gastheer definieert de situatie expliciet en houdt deze definitie ook stevig in handen. De gastheer creëert zo een handelingsruimte waarin de gast zijn vrijheid heeft. In deze ruimte kan de gast als het ware niets fout doen, en mag hij alles doen wat hij wil. De ruimte is gecreëerd met het oog op de belangen van de gast. De gastheer heeft een paternalistische taak.

Formele gastvrijheid creëert ruimte voor de gast door handelingsopties die potentieel bedreigend zijn voor de belangen van de gastheer te elimineren. De gastvrijheid is in situaties als *BANKEMPLOYÉ* een functie van de onderliggende hiërarchische verhouding die er tussen gast en gastheer bestaat. Eén van haar functies is

het bestendigen van deze hiërarchische verhouding. Voor de gastheer van de bank is de klant koning, maar uiteindelijk draait het natuurlijk om het commercieel succesvolle voortbestaan van de bank. Er is in deze gastvrijheid geen sprake van nevenschikte belangen. De belangen van gastheer en gast verhouden zich binnen de context van de gastvrije interactie hiërarchisch. De belangen van de gast zijn het belangrijkste in de gastvrije ruimte die de gastheer de gast biedt. Maar de aard en de omvang van deze ruimte is zodanig dat de belangen van de gastheer in ieder geval veilig gesteld zijn. Binnen de gastvrije ruimte kunnen de belangen van de gastheer helemaal niet geschaad worden.

Fatsoen als attitude bevestigt een praktijk van formele gastvrijheid. Fatsoen maakt gebruik van een schema waarin de anonieme volksvertegenwoordiging als het ware de gastheer van anonieme burgers is. De belangen van “het volk” hebben het primaat en zij worden in de definitie van de situatie veilig gesteld doordat iedereen voorondersteld wordt te handelen binnen de ruimte die gecreëerd wordt door de minimale verzameling algemeen geaccepteerde normen. Binnen deze ruimte kunnen de belangen van de gasten centraal staan. Het draait in deze gastvrije interactie om de individuele belangen van de aanwezige anonieme burgers, maar de handelingsopties in de gastvrije ruimte zijn door de gastheer – de anonieme volksvertegenwoordiging – zodanig ingeperkt dat het behartigen van deze individuele belangen bij voorbaat al niet schadelijk kan zijn voor de belangen van “het volk”.

In dergelijke situaties kan iedereen zich als gast, maar ook als gastheer gedragen.¹² Als gast wordt iedereen geregeerd, als gastheer kan iedereen regeren. Als gast, maar ook als gastheer, beperkt iedereen zich in dergelijke praktijken van formele gastvrijheid tot het innemen van niet meer ruimte dan waarop ze minimaal recht hebben. Als gastheer functioneert iedereen als een soort ‘stadhouder’, een

plaatsvervanger, een vertegenwoordiger van “het volk”. Als gastheer zetten we niet ons eigen gezag in, we nemen geen *persoonlijke* verantwoordelijkheid maar vertegenwoordigen op formele wijze het gezag van “het volk” en beroepen ons op die algemene normen die fatsoenlijke mensen minimaal accepteren.

Fatsoen, aldus begrepen, versterkt formele, onpersoonlijke gezagsverhoudingen. Het ontmoedigt persoonlijk initiatief, persoonlijke verantwoordelijkheid en persoonlijk gezag. Daarmee verhindert het de maatschappelijk en moreel wenselijke mogelijkheden die door een meer persoonlijke vorm van gastvrijheid gecreëerd zouden kunnen worden. Fatsoen zit daardoor een beschaving in de weg die kan floreren op basis van sympathie.

5. Sympathie

De gastvrijheid in situaties als ANS EN HARRY heeft een ander karakter. Als Harry samen met jou de slagerij op de hoek binnenkomt, is er op het eerste gezicht helemaal geen sprake van een relatie gebaseerd op gastvrijheid. Bij binnenkomst van een slagerij verwacht je eerder een nummertjesmachine dan je beste vriend. Maar Harry neemt galant het voortouw en met een joviaal gebaar definieert hij de situatie zo dat jij voor hem mag gaan. Hij stelt zich op als een gastheer en jij bent zijn gast. De ruimte waarin zich dit afspeelt is klein: de wachtrij bij de slager. Maar de kenmerkende asymmetrie is aanwezig. Jij geniet de vrijheid die Harry jou biedt. Harry creëert een ruimte waarin jouw belangen voorop staan.

In dit geval is de gastvrijheid echter geen formele maar een *persoonlijke*. De gastvrijheid die jij geniet is door Harry niet georganiseerd met het oog op het elimineren van handelingsopties die potentieel bedreigend zijn voor Harry's belangen. Het gaat

Harry helemaal niet om zijn belangen, maar slechts om jouw belangen. Harry biedt jou gastvrijheid omdat hij een vriend is. Zijn gastvrijheid is een functie van zijn vriendschap. Hij wil dat jij floreert.¹³

Er is hier sprake van hiërarchie: Harry neemt het voortouw, hij *regeert*, hij werpt zich op paternalistische wijze op als jouw beschermheer. Maar Harry's gastvrijheid dient de bestending van deze hiërarchie helemaal niet. De belangen zijn nevensgeschikt. Harry regeert, en jij wordt geregeerd, maar die verhouding kan zich ogenblikkelijk keren. Wat hier gebeurt is dat Harry zijn persoonlijke verantwoordelijkheid inzet om – in de woorden van Van Gunsteren – pluraliteit te organiseren. De ruimte die je van Harry krijgt, biedt je alle kans om zijn vertrouwen te schaden. Maar dat doe je niet, vanzelfsprekend. Het komt niet eens in je op. Je bent Harry's vriend en je zal zijn gastvrijheid beantwoorden door hem een gelijke mate van gastvrijheid te bieden. Net als hij wil dat jij floreert, wil jij dat hij floreert. En het is misschien wel vanwege Harry's joviale gebaar dat jij in de stemming komt en Ans vervolgens – galant als je kunt zijn – voor laat gaan. Jullie organiseren op *eigen* gezag, en niet uit naam van een anoniem “volk”, de pluraliteit in de slagerij.

In termen van het definiëren van de situatie werken formele en persoonlijke gastvrijheid op dezelfde manier: ze definiëren de situatie zo dat de belangen van de ander centraal komen te staan en behartigd kunnen worden. Wat dat betreft is het bieden van gastvrijheid een paradigmatische manier om rekening te houden met anderen. Maar rekening houden met anderen vraagt niet altijd om fatsoen. Het vraagt juist heel vaak om sympathie, om *persoonlijk* initiatief, om identificatiemogelijkheden die zichtbaar kunnen worden doordat je anderen herinnert aan het feit dat het woordje ‘wij’ op meerdere plaatsen in zowel jouw als hun eigen levensgeschiedenis voorkomt en daar dan verwijst naar dezelfde personen, naar ‘ons’.

Sympathie opent een praktijk van persoonlijke gastvrijheid. Net als formele gastvrijheid impliceert persoonlijke gastvrijheid een zekere asymmetrie: de gastheer neemt de vrijheid om zijn definitie van de situatie aan de overige betrokkenen op te leggen. De gastheer permitteert zich daarbij een zeker paternalisme. Hij acht zich bevoegd zijn definitie van de situatie aan de betrokkenen op te leggen, omdat hij met behulp van deze definitie een ruimte creëert waarin de belangen van de betrokkenen centraal kunnen staan. Anders dan bij formele gastvrijheid draait het bij persoonlijke gastvrijheid niet om het veilig stellen van de belangen van de gastheer. Hoewel de gastheer zich *qualitate qua* een beetje boven en buiten de situatie plaatst en daardoor een zekere onschendbaarheid verwerft (hij *regeert*), introduceert hij de asymmetrie niet om de hiërarchische verhoudingen te benadrukken en te bestendigen. De gastheer maakt zich in feite juist kwetsbaarder doordat hij een groter deel van de verantwoordelijkheid op zijn schouders neemt. Hij stelt zich middels zijn definitie van de situatie garant voor een effectieve interactie die recht zal doen aan de persoonlijke belangen van zijn gast.

Zijn motivatie ontleent de gastheer aan zijn sympathie. Hij nodigt daarmee een sympathieke respons van zijn gast uit, zonder dat hij op die respons aanspraak maakt. Het gaat hem niet om zijn eigen belangen en in die zin functioneert hij ook niet met een *legitieme* verwachting dat zijn gast sympathiek zal reageren. De gastheer neemt het voortouw omdat hij zorg wil dragen voor de kwaliteit van de interactie in de voorhanden situatie. Hij zet zijn sympathie in vanuit de overtuiging dat zijn sympathie in de situatie genoeg zal zijn om een succesvolle interactie te garanderen, los van zijn verwachtingen over de bijdrage die zijn gast aan de situatie zal leveren.

Door zich op persoonlijke gronden te permitteren een persoonlijke definitie van de situatie aan de overige betrokkenen op te leggen, gedraagt de persoonlijke gastheer

zich principieel onfatsoenlijk. Hij neemt de totale publieke ruimte in beslag, hij definieert de situatie en negeert daarmee de eventueel impliciet voorgegeven publieke definitie van de situatie. Het gedrag van Harry in de slagerij is sympathiek, maar onfatsoenlijk, even sympathiek, maar ook even onfatsoenlijk, als de uitgestoken hand van Rita Verdonk tijdens het begroeten van een Tilburgse imam.

De stelling die ik hier bepleit is dat er in nieuwe situaties die lijken op TWEEDE WACHTRIJ, waarin er een potentiële tegenstrijdigheid bestaat tussen sympathie en fatsoen, er goede, morele en maatschappelijke, redenen zijn om *voor* sympathie te kiezen en *tegen* fatsoen. Situaties als TWEEDE WACHTRIJ vragen om een herinterpretatie in termen van ANS EN HARRY. Als je terecht komt in TWEEDE WACHTRIJ – en dat impliceert de afwezigheid van evidente aanwijzingen dat je je eigenlijk bevindt in NUMMERTJESMACHINE, BANKEMPLOYÉ of KASSA – dan heb je niet veel aan fatsoen, maar meer aan de sympathie die het je mogelijk maakt TWEEDE WACHTRIJ te veranderen in ANS EN HARRY. Fatsoen is in dit soort situaties niet de beste optie als je rekening wilt houden met anderen. Sympathie doet het in dit soort situaties beter.

Laat ik het ter afsluiting zo zeggen. Als de uitgestoken hand van Rita Verdonk werkelijk een sympathiek gebaar was geweest, dan had zij de weigering van de Tilburgse imam onmiddellijk even sympathiek moeten oppikken en een plaats hebben moeten geven in de gastvrije ruimte die zij met haar uitgestoken hand voor de imam gecreëerd zou hebben. Haar verontwaardiging is te begrijpen vanuit een door fatsoen gedreven formele gastvrijheid, waarbij de gastvrijheid ook functioneert om de hiërarchische verhoudingen tussen het publiek en het individu te benadrukken en te bestendigen. Rita Verdonk heeft zich met haar uitgestoken hand als een formele gastvrouw opgesteld. Zij heeft het traditionele Nederlandse volk vertegenwoordigd en op basis van de vooronderstelde hiërarchie de imam als gast welkom geheten. Maar dat

heeft zich dan wel afgespeeld in een ruimte die door het traditionele Nederlandse volk gedefinieerd is en waarin het voor de gast niet mogelijk is de belangen van dit volk ter discussie te stellen.

Het is deze formele gastvrijheid die ten grondslag ligt aan de goedbedoelde acties van de overheid die geleid hebben tot het verplicht stellen van inburgeringstrajecten.

Maar als we constateren dat er zich soms situaties voordoen als TWEEDE WACHTRIJ, situaties waarin het ontbreekt aan een ondubbelzinnige gelegitimeerde definitie – en dit lijkt me eerlijk gezegd een onmiskenbaar gegeven in de huidige complexe, vergaand geïndividualiseerde, pluralistische, multiculturele samenleving – dan vraagt beschaving in dergelijke situaties om een ander type gastvrijheid, de *persoonlijke* gastvrijheid gebaseerd op sympathie. De cruciale civiele competenties in de huidige pluriforme samenleving zijn de competenties die werkzaam zijn in ANS EN HARRY. Beschaving moet het soms hebben van sympathie, niet van fatsoen.¹⁴

Noten

¹ Goffman, E. (1956). *The Presentation of Self in Everyday Life*. Edinburgh: University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre, Monograph no. 2.

² *Eigentijds burgerschap. WRR-publicatie vervaardigd onder leiding van H.R. van Gunsteren*. 's-Gravenhage: Sdu uitgeverij, 1992, p. 6.

³ *Eigentijds burgerschap*, p. 7.

⁴ *Eigentijds burgerschap*, pp. 35-46. Zie ook Herman R. van Gunsteren, *A Theory of Citizenship. Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. Boulder: Westview Press, 1998, pp. 44-50.

⁵ Gabriel van den Brink, *Schets van een beschavingsoffensief. Over normen, normaliteit en normalisatie in Nederland*. Een verkenning van de WRR, Amsterdam: Amsterdam University Press, 2004.

⁶ Zie Van den Brink, 2004, 82-4.

⁷ Mijn betoog in dit artikel maakt deel uit van een groter project waarin ik een sentimentalistisch humanisme ontwikkel en verdedig. Zie ook Jan Bransen, *Word zelf filosoof*. Diemen: Veen Magazines, 2010.

⁸ Zie Van den Brink, 2004, 98-104.

⁹ Van den Brink, 2004, p. 101.

¹⁰ Zie Van den Brinks nadruk op wat bij hem de "norm van aanspreekbaarheid" heet. Van den Brink, 2004, 103f.

¹¹ Van den Brink, 2004, 98-102.

¹² Vergelijk de manier waarop Van den Brink schrijft over wat hij het "beginsel van betrokkenheid" noemt. Van den Brink 2004, 103.

¹³ Ik heb mij in de beschrijving van persoonlijke gastvrijheid en sympathie vooral laten inspireren door Harry Frankfurt's werk over *love* en *care*. Zie met name zijn *The Reasons of Love*, Princeton: Princeton University Press, 2004.

¹⁴ Ik heb veel gehad aan de commentaren van Thomas Mertens, Elianne Muller, Bas van Stokkom, Paul van Tongeren en een anonieme referent van *Filosofie & Praktijk* op een eerdere versie van dit artikel. Ook heb ik veel geleerd van een bespreking van die eerdere versie met de leden van het Nijmeegse *Centrum voor Ethiek*. Uiteraard ligt de verantwoordelijkheid voor alles waaraan het in deze uiteindelijke versie nog schort volledig bij mij.